

אמירת "חסל סידור פסח" בהגדה

השתלשלות המנהג
תוכן הפיסקה
מקום האמירה בהגדה

השתלשלות המנהג

כרוב קהילות האשכנזים¹ בזמננו נאמרת לקראת סיום ההגדה פיסקה זו ברגשי התרוממות:

חסל סידור פסח כהלכתו, ככל משפטו וחוקתו, כאשר זכינו לסדר אותו כן נזכה לעשותו. זך שוכן מעונה, קומם קהל עדת מי מנה, בקרוב² נהל נטעי כנה, פדויים לציון ברינה.

ר' דניאל גולדשמיט ז"ל בהגדתו (עמ' 97) כותב שפיסקה זו לקוחה מן הקרובה³ 'אלוקים בצעדך'⁴ לשבת הגדול שחיברה ר' יוסף טוב עלם⁵. קרובה זו עוסקת בהלכות פסח, והיא מסתיימת בבקשה שכשם שדרשנו בהלכותיו כן נזכה גם לקיים את מצוותיו. הוא מוסיף שלנוסח ההגדה נתקבלו המשפטים האלו לאומרם בסוף

1 ולא אצל עדות המזרח, ולא אצל חסידי חב"ד: וטעמם של האחרונים הוא שאורות הפסח נמשכים כל השנה, ולא ניחא להם ביטוי "חסל סידור פסח".

2 בהגדות רבות הנוסח היה: "קרב נהל נטעי כנה", ובלקט יושר (מובא לקמן): "מהר לציון נטעי כנה".

3 כלומר, פיוטים שנוהגים בקהילות מסוימות לומר בתחילת חזרת הש"ץ.

4 הסדר עצמו מתחיל בתיבות "אלהי הרוחות לכל בשר", ולכן באר"ז (לקמן הערה 5) קוראו: "סדר אלהי הרוחות". קרובה זו היה נהוג לאומרה בשבת הגדול בפולין, ראה בספר המנהגים לר"א טירנא (מהד' מכון ירושלים עמ' לג), ואילו באשכנז נהגו לומר פיוטים אחרים, ראה במהרי"ל (מהד' מכון ירושלים עמ' נג) ובמנהגי וורמיישא לר"י שמש (מהד' מכון ירושלים ח"א עמ' פ).

5 מגדולי וקדמוני רבותינו הראשונים. חי בצרפת בזמן רגמ"ה (ראה בשם הגדולים בערכו אות קלה, ובהגהות מנחם ציון), ונחשב פוסק חשוב. פיוט זה של הר"י טוב עלם מכונה בראשונים "סדר רבי יוסף (טוב עלם)", ובעלי התוספות מרבים לדון בהכנות ההלכתיות שעולות ממנו (ראה למשל בתוספות פסחים דפים ל, קיד, קטו, קטז, קטז). רבינו שמואל מפלייזא (בן דורו של הסמ"ג) כתב פירוש לפיוט זה, הביאו האור זרוע בסוף הלכות פסח (ח"ב סימן רנו).

הסדר במשמעות חדשה — 'כשם שזכינו לערוך את ליל הסדר כהלכתו היום — יהי רצון שנזכה לעורכו גם בעתיד', או 'יהי רצון שנזכה להקריב בעתיד קרבן פסח' (-לעשותו). כמו כן מעיר ר"ד גולדשמידט שפיסקה זו החלה להיכתב בחלק מההגדות האשכנזיות מלפני כשבע מאות שנה ואילך, ולא בכל מקום נתקבלה.

נדון פה בשלוש קביעותיו לפי סדרן. הקביעה הראשונה, שפיסקה זו לקוחה אות באות מסוף הפיוט של רבינו יוסף טוב עלם לשבת הגדול, אין בה ספק⁶, והעירו על כך כבר מחברים רבים⁷.

הקביעה השנייה, הטוענת שפירוש פיסקה זו בהופעתה בהגדה שונה מאשר פירושה המקורי בפיוט לשבת הגדול — גם עליה עמדו כבר בעבר. וכך כתב ב'עיון תפילה' בפירושו לפיוט:

כן נזכה לעשותו — לעשות סדר הפסח בזמנו. ולא קאי על קרבן פסח, שהרי לא דיבר בכאן מקרבן הפסח אלא מסדר ליל פסח. אבל בהגדה פירושו: כן נזכה לעשות קרבן הפסח בעצמו⁸.

אמנם הלשונות 'סידור', 'לקדר' מתאימות מאוד למשמעות הפיוט, ע"פ הגמ' (ר"ה לה, א) ושו"ע (או"ח סימן ק) שתפילה צריכים להסדירה ולסדרה כדי שתהא שגורה בפיו, וזה בדיוק מה שעושים באמירת הפיוט בשבת הגדול; אבל היכן מצאנו לשון "סידור" על עצם אמירת או עשיית מצוה, שנוכל לפרש כך את הלשונות האלו בהגדה? אלא שמצאנו כמה מרבתינו הראשונים שנקטו את הלשון "סדר" לעצם עריכת ליל הסדר על מצוותיו הרבות⁹, ובמנהגי מהרי"ל¹⁰ כתוב כבר הביטוי המפורש 'ליל הסדר'.

אולם הענין תמוה מצד אחר, היכן עסקנו בקרבן פסח בהגדה¹¹? הרי הקרבן הוזכר רק בקיצור ב'כל שלא אמר שלושה דברים' וכו'¹²! ואם הכוונה על המצה והמרור

6 גם הרב כשר בהגדה-שלמה (עמ' 188) כתב כך, והוסיף: 'ומשם הוכנס לכאן, ודלא כשד"ל הסובר שפיוט זה נתקן מעיקרו להיות נאמר בסוף ההגדה'.

7 ראה למשל בפירוש "עיון תפילה" שבתוך 'אוצר התפילות' עמ' קכה, ובהגדת 'ליל שימורים' של ר' יחיאל מיכל עפשטיין בעל ערוך השלח; לקמן נדון בדבריהם.

8 וגם מסייע לזה קצת לשון "ככל משפטו וחוקתו" שלקוח מהפסוקים של קרבן פסח, ראה במדבר פרק ט פס' ג, יד (וציין לזה בעיון תפילה).

9 הריטב"א בהגדתו, הכלבו סימן נ, ועוד.

10 סדר ההגדה פסקאות ד, ח, לו.

11 ואינו דומה למנהג הגאון האדר"ת זצ"ל (עי' בספרו תפילת דוד, מהדורת מכון אהבת שלום עמ' נח) לומר נוסח "חסל סידור פסח כהלכתו" וכו' אחר קריאת פסוקי קרבן פסח בערב פסח; האדר"ת גם נהג ללמוד הלכות אכילת קרבן פסח בסעודת ליל הסדר, ולומר אח"כ את נוסח "חסל סידור" וכו'.

12 וכן הקשה בעל ערוה"ש בהגדתו. ואמנם מוזכר בחז"ל שצריך "לעסוק בהלכות הפסח" כל הלילה (ראה בחוספתא סוף פסחים, וראה גם בשמ"ר פרק יז פסקא ה), אבל ב'סדר' עצמו עוסקים רק בסיפור יציאת מצרים.

וארבע הכוסות, שאנו מתפללים שזוכה לעשות גם את קרבן הפסח כמו שזכינו לעשותם — היה עדיף לומר "כאשר זכינו לסדר אותם כן נזכה לעשות הפסח"¹³! ואכן בעל ערוה"ש מסיק: "ונראה לענ"ד שבאמת צריך לומר כן, ונוסחא שלפנינו היא בפיוט לשבת הגדול ששם הזכרנו כל הדינים". דהיינו שלדעתו אכן יש לתקן את הנוסח שבהגדה בהתאם להקשרו, ולא להשאיר אותו כפי נוסחו בפיוט והקשרו שם. סוף דבר, יש מן הדוחק בהעברת הפיסקה מהקרובה של שבת הגדול להגדה של פסח בשלמותה; אולם ההעברה התקבלה למעשה ברוב הקהילות, ונימוקה עימה.

היכן ומתי התקבל המנהג להעביר פיסקה זו מהקרובה להגדה? המקור הראשון בו כנראה¹⁴ נזכר המנהג הזה הוא בהלכות ומנהגי מהר"ש מנוישטט, שם כתוב: "ולאחר כל האגדה אמר סדר פסח"¹⁵ וכו'. וכך ביאר את דבריו תלמידו המהרי"ל¹⁶: "מה"ר שלום מאושטרייך היה מנהגו לומר לאחר כל ההגדה: חסלת סידור פסח". המהרי"ל אינו מעיד על קיום מנהג אמירה כזה באשכנז, אלא רק מוסר מה נהג רבו המהר"ש. ובספר לקט ישר תלמיד בעל תרומת הדשן מובא המנהג הזה כמנהג אושטרייך¹⁷, וכן הובא כמנהג מקובל בספר מנהגי רבי אייזיק טירנא¹⁸ המבטא בדרך כלל את מנהגי מרכז ומזרח אירופה.

במנהגי אשכנז המאוחרים יותר, כמו יוסף אומץ¹⁹ או נוהג כצאן יוסף²⁰ אין זכר למנהג זה, ורק בהגהות החוות יאיר על מנהגי אשכנז של ר"י שמש²¹ מוזכר המנהג לומר 'חסל'. אולם במשך השנים הפך מנהג אוסטריה ומזרח אירופה למנהג כל עדות האשכנזים.

13 ואפשר אולי ליישב זאת כמש"כ בהגדת "אור החמה" לרב זונדל קרויזר, שלשון התורה טופלת את כל מצוות התג לקרבן הפסח, "כלומר דע"י קיומן הוי הפסח מהודר טפי, ועל זה אומרין ככל חקתו ומשפטו, והיינו דהסדר שלו קיימנו כדון, ועכשיו אנו מבקשים שזוכה לעשות אותו".

14 במנהגי רבי אברהם חילדיק (תקופת המהר"ם מרוטנבורג, נדפסו ב"קובץ על יד" הוצאת מקיצי נרדמים כרך ט ע"י ר"ש שפיצר) שהוא כנראה ספר היסוד ל"מנהג אוסטריה" (ראה שם עמ' 154) פיסקה זו אינה מובאת (עמ' 190). גם במנהגי הר"א קלויזנר (מנהגי אוסטריה אף הוא, תקופת המהרי"ל) אינה.

15 מהד' מכון ירושלים עמ' פח. המהדיר שם כתב: "כוונת רבינו אולי לחסל סידור פסח וכו'" (וכנראה בעל מנהגי מהרי"ל שלקמן כך גרס בו להדיא, או לפחות כך הבין).

16 מנהגי מהרי"ל, סדר ההגדה עמ' קכג במהדורת מכון ירושלים.

17 ב"חסרון להמנות" חלק ב עמ' 107 לעמ' 95 בחלק א.

18 מהד' מכון ירושלים עמ' מד.

19 עמ' 175.

20 עמ' רכב.

21 ח"א עמ' פז במהד' מהדורת מכון ירושלים.

התוכן כולל שמחה על השלמת וסיום הסדר, כשמחת סיום מסכת²²; חשוב לנו לומר בסיום ההגדה, שאין אנחנו שמחים ח"ו שסו"ס גמרנו את הסדר ונפטרנו מעול מצוות מפורטות אלו, אלא להיפך: קשה עלינו הפרידה ממצוות חביבות אלו, וכבר משתוקקים אנו לקיימם שוב בשנה הבאה ביתר הידור ושלמות. יש בפסקה זו גם ציפיה לגאולה, והדגשה שיקהל עדת מי מנה' מונה רבים, אבל כולם מאוחדים. הביטוי 'קומם' — ע"פ הפסוק²³ "אני ה' אלקיכם אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים מהית להם עבדים, ואשבר מטת עלכם ואולך אתכם קוממיות", וביאר הספרא: 'קוממיות — בקומה זקופה, ולא תהיו יראים מכל בריה'²⁴.

מקום האמירה בהגדה

משפטי "חסל סידור פסח" שייכים לעיקרו של ליל הסדר יותר משאר הפיוטים. כך מופיע במנהגי החת"ס²⁵:

...ושנתה הכוס, ואמר לשנה הבאה וחסל סידור פסח, וברכה אחרונה על היין. אז צוה לנשים שילכו לישון מלבד הילדות הצעירות, ואז סיים הפיוטים...

החת"ס הקפיד לומר את תיבות 'חסל' וכו' לפני הברכה אחרונה על כוס רביעית, וגם הדריך את הנשים להישאר ערות לפחות עד אז. אמנם לומר זאת לפני כוס רביעית לא רצה החת"ס, כנראה מפני דברי המהרש"ל²⁶:

ואח"כ ינעים מזמורים כו' כמו שעשו הפייטונים כו' כמו אז רוב ניסים כו' ואומץ גבורתך וכי לו נאה כו' ואדיר הוא כו', ולא כטופסי המחזורים שכתוב בהן שיברך כוס רביעי אחר אז רוב ניסים ואומץ גבורתך, שזהו אינו מן הראוי, כי כל הארבע כוסות נתקנו על שבח ברכה שלפניו, כוס ראשון

22 כמובן, שמחה על הקיום, ולא על הסתלקות המצוה מאיתנו. וכך כתב הרב דסלר זצ"ל על שמחת מוצאי יו"ט (מכתב מאליהו, ח"א עמ' 267): "...המנהג לשמח במוצאי יו"ט מכון להמשיך מתוך שמחה את הכפרה שזכו לה ביוה"כ ולקנות לה יציבות, שלא ישונו יצה"ר וטמטומו להיות חזורים ונעורים. אמנם בזה צריך לדקדק מאוד, שתהיה השמחה על מתכונת זו. כי בנקל תוכל להסתנן אל תוך השמחה מחשבת פגם, היינו שבקרב לבבו ישמח על שסר עול ימי התשובה ורצינותם מעליו".

23 ויקרא כו, יג.

24 ליקומה זקופה יש משמעות מעשית: בגבורה ועוז, "יוצאים ביד רמה", וציין לזה החזקוני שם: והרס"ג פירש קוממיות: בני חורין.

25 ראה בליקוטי חבר בן חיים ח"ג דף ג, ב וכן בשאר ספרי ליקוטי מנהגיו.

26 שו"ת הרש"ל סוף סימן פח.

אקידוש, שני אברכת גאלנו, שלישית אברכת המזון, רביעית אברכת הלל
דהיינו בסוף החתימה²⁷.

נעיר עוד, שברוב ההגדות בזמנינו מופיע בצמוד לפיסקה "חסל סידור פסח"
המשפט "לשנה הבאה בירושלים (הבנויה)", ולכן²⁸ נדמה כאילו יש כאן המשך; אבל
אין הדבר נכון: משפט זה אינו נמצא בפיוט של ר"י טוב עלם, והיו שנהגו לומר
"לשנה הבאה" לפני "חסל"²⁹, ואף רבים שנהגו לומר "לשנה הבאה" לפני שתיית
הכוס הרביעית, ו"חסל" אחרי ברכת מעין שלוש³⁰.

לשנה הבאה בירושלים הבנויה!!

- 27 גם הב"ח בסימן תפ נקט כמהרש"ל, אבל המ"א, הא"ר והח"י בסימן תפ העידו שבהגדות
שבזמנם הפיוטים נאמרים לפני כוס רביעית ושכך נוהגים.
28 וגם בגלל התוכן הקשור.
29 ראה למשל בספר המנהגים לר"א טירנא (הנ"ל).
30 כך בהגדות אשכנז מלפני כשלוש מאות שנה, ראה במנהגי וורמיישא לר"י שמש (ח"א עמ'
פח הערה 35), וכן בהגדות יותר קדומות (לדוגמא, הגדת פראג משנת רפ"ז). טעם מנהג זה
מובא בסידור רבי שבתי סופר בשם פירוש קדמון, שרצו לקשר את "לשנה הבאה" לסוף
הפיוט "כי לו נאה", שהרי בירושלים לעתיד לבא יראה לכל שלו נאה ולו יאה; אולם רבי
שבתי עצמו שם נוקט אחרת, ש"לשנה הבאה" קשור בתוכנו יותר לאמירת "חסל סידור"
וכו', עיי"ש.

**תניא, רבי אלעזר הקפר אומר, עתידין בתי כנסיות ובתי מדרשות
שבבבל שיקבעו בארץ ישראל וכו' (מגילה כט, א)**

ועל דרך זה יש לכיין במזמור שמחתי באומרים לי בית ה' נלך, ירושלים
הבנויה כעיר שחבורה לה יחדיו. זה המזמור בגלות נאמר, ששמחתי
באומרים לי בית ה' נלך, שהוא בית הכנסת, כאילו עומדות היו רגלינו
בבית המקדש בירושלים, ולכך שמחתי בהליכתי לבית הכנסת כאילו
באתי למקדש. לפי שירושלים הבנויה כעיר שחבורה גו', ר"ל ע"פ שאמרו
במדרש לעתיד יהיה בית המקדש גדול כירושלים שבעוה"ז, וירושלים יהיה
גדול ככל ארץ ישראל. ועל זה אמר מה טעם יהיה בית המקדש לעתיד כ"כ
גדול? לפי שבירושלים הבנויה לעתיד יהיה חבורה לה למקדש יחדיו כל
מקומות של בתי הכנסיות שהיו בעוה"ז. ונמצא עתה בגלות שאני עומד
בבית הכנסת – הרי הוא מקום המקדש גופיה דלעתיד.
(חידושי אגדות למהרש"א שם)